

ARAB TILI DIALEKTLARI VA ULARNING PAYDO BO'LISH TARIXI

Rustamiy Nafosat Valibek qizi

Oriental universiteti talabasi E-mail: nafis.valibekovna.0702@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada arab tili dialektlarining shakllanishi, ularning tarixi va geografik tarqalish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada dialektlarning ijtimoiy, madaniy va siyosiy omillar ta'sirida o'zgarish jarayonlari hamda ularning adabiy til bilan o'zaro munosabatlari bayon qilinadi. Shuningdek, ilmiy ma'lumotlarga tayangan holda dialektlar olti guruhga bolinishi va ularning qisqacha tarixi va shakllanish jarayonlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: arab tili, dialekt, fusha, ammiyya, fonetika.

Arab tili eng qadimiy va boy tillardan biri hisoblanib, u nafaqat aloqa vositasi, balki butun bir sivilizatsiyaning madaniy, diniy va ilmiy merosini ifoda etuvchi tildir. Arab tili semit tillari oilasiga mansub bo'lib, uning kelib chiqish tarixi qadimiy arab qabilalarining og'zaki nutq madaniyatidan boshlangan. VII asrda Islom dini paydo bo'lishi bilan arab tili Qur'on tili sifatida tan olindi va yuksak maqomga ega boldi. Shu tariqa arab tili butun musulmon olamiga keng tarqala boshladi.

Ammo arab tili bir butun holda saqlanib qolmadi. Bunga sabab arab xalqlarining keng hududlarga tarqalishi va turli xalqlar bilan aloqasi boldi. Natijada bu til ko'plab dialektlarga bo'lindi. Bugungi kunda arab dunyosida o'nlab dialektlar mavjud bo'lib, ular fonetik, leksik, morfologik va sintaktik jihatdan bir-biridan farqlanadi.

Arab tili dialektlarining asl kelib chiqishi Islomdan avvalgi davrga borib taqaladi. O'sha davrda Arabiston yarimoroli hududida ko'plab arab qabilalari yashagan va har bir qabila o'zining lahjasiga ega bolgan. Masalan, eng mashhur lahjalardan Quraysh, Tamim, Asad, Hudhayl, Kinana, hamda Himyariy kabi qabilalarning lahjalari hisoblangan.

Islom dini kelishidan avvalgi Johiliyat davri she'riyatida o'sha qadimiy lahjalarning fonetik va morfologik belgilari saqlanib qolgan. Qur'on tili esa asosan Quraysh lahjasi asosida shakllangan, bunga sabab Makka Islom markazi hisoblangani va bu lahja o'sha davrda eng nufuzli va mashhur lahjalardan biri bo'lganidir. Natijada, Qur'on tili keyinchalik adabiy arab tili sifatida qabul qilindi.

VII–VIII asrlarda arablar Iroq, Misr, Shom va Mag'ribgacha bo'lgan hududlarni fath etishdi. Bu jarayonda arab tili boshqa mintaqalarning tillari bilan qo'shilib, ulardan leksik va

fonetik elementlarni o'zlashtirdi. Shu sababdan, arab tili bir necha yirik dialektal guruhlarga ajraldi.

Bugungi kunda arab tili bir nechta yirik dialekt guruhlarga bo'lingan bo'lib, ularning soni ilmiy adabiyotlarda turli xil yoritiladi. Eng ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, arab tili olti asosiy dialekt guruhlarga bo'linadi: Mag'ribiy, Misriy, Xalijiy, Shomiy, Sudaniy va Iroqiy.

1. Mag'ribiy dialekt

Mag'ribiy dialekt Shimoliy Afrikaning Tunis, Marokash, Jazoir, Liviya davlatlarida hamda Moritaniya davlatining ba'zi hududlarida keng tarqalgan. Mazkur dialektning kelib chiqish sababi uni berber tili bilan uzviy aralashuvi hisoblanadi. VII–VIII asrlarda arablar Mag'rib mintaqasini bosib olgan va mahalliy berber tili arabcha so'zlar bilan aralashgan. Keyinchalik bu hududda fransuz va ispan mustamlakachiligi boshlangan davrda ko'plab g'arbiy so'zlar kirib kelgan.

Mag'ribiy lahjaning asosiy xususiyatlari shundaki unda qisqa unli tovushlar ko'pincha tushib qoladi va so'zlar odatdagidan tezroq talaffuz qilinadi. Boshqa dialektlardan farqli o'laroq bu lahjada ko'plab xorijiy so'zlar o'rin olgan. Mag'ribiy dialekt arab dunyosidagi eng murakkab lahjalardan biri hisoblanadi va shu sababdan Misr yoki Shom dialektida so'zlashuvchilar bu lahjani to'liq tushunmasligi mumkun.

2. Misriy dialekt

Misriy dialekt hozirgi kunda eng ko'p qo'llaniladigan va dunyo bo'ylab eng mashhur arab dialektlaridan biri hisoblanadi. Bu lahja asosan Qohira va Nil vodiysi atrofida shakllangan va keng tarqalgan bo'lib, u qadimgi Kopt tilining fonetik tuzulmasini qisman o'zida saqlab qolgan. XIX–XX asrlarda Misr musiqa va kino olamida mashhurlikga erishgandan so'ng, bu dialektning nufuzi barcha arab mamlakatlari bo'ylab sezilarli darajada oshdi. Shu tufayli Misr lahjasi xalqaro mediyada "standart xalq tili" maqomiga erishdi va o'zining mashxur kino va qo'shiqlari orqali arab dunyosining asosiy aloqa vositasiga aylandi.

3. Shomiy dialekt

Shomiy dialekt Suriya, Falastin, Livan va Iordaniya hududlarida ommalashgan hisoblanadi. Mazkur lahja qadimgi Aramey tili ta'siri ostida shakllangan bo'lib, fonetik jihatdan boshqa arab dialektlari orasida adabiy tilga eng yaqin lahjalardan biri sanaladi. Uning eng o'ziga hos jihatlaridan biri bu uning ohangdor va yumshoq talaffuzi hisoblanadi. Shu sababdan Shom dialekti arab tilini o'rganuvchilar uchun eng oson o'zlashtiriladigan lahja desak mubolag'a bo'lmaydi.

4. Xalijiy dialekt

Xalijiy dialektda so'zlashadigan mintaqalarga asosan Fors ko'rfazi atrofidagi davlatlar kiradi hususan Saudiya Arabistoni, Qatar, Quvayt, Bahrayn, Ummon va Birlashgan

Arab Amirliklari. Bu dialekt Hijoz lahjasi asosida shakllangan va unda badaviy talaffuz saqlanib qolgan. Xalijiy dialekt boshqa arab lahjalari orasida eng qadimiy grammatik tuzilmaga ega dialekt hisoblanadi. Uning leksik hususiyatlariga kelsak unda forscha va inglizcha soʻzlar koʻp uchraydi. Hamda mazkur dialekt talaffuz jihatdan klassik arab tiliga eng oʻxshaydigan boʻlgani sababli, u Qurʼon tili yaʼni fushaga eng yaqin lahjalardan biri deb sanaladi.

5. Iroqiy dialekt

Iroqiy dialekt asosan Mesopotamiya mintaqasida keng yoyilgan boʻlib, qadimdan ushbu dialekt bu xalqning til merosi boʻlib kelmoqda. Tarixdan maʼlumki, u yerda Aramey, Fors va Turk tillari keng tarqalgan edi. Shu sababli bu lahjaning grammatik va leksik jihatlarida koʻplab xorijiy lingvistik hususiyatlarni kuzatishimiz mumkun. Shuningdek, Abbosiylar xalifaligi davrida Bagʻdod ilm-fan markazi boʻlganligi tufayli, arab tili tarixida Bagʻdod dialekti oʻzgacha oʻrin tutadi. Ushbu lahjada ham forscha soʻzlar koʻp uchraydi, hamda boshqa dialektlardan oʻziga hos ohangi bilan ajralib turadi.

6. Sudaniy dialekt

Sudaniy dialekt asosan Sudan va Chad hududlarida ommalashgan boʻlib, u qadimiy Hijoziy lahja va Nubiya tillarining aralashuvidan hosil boʻlgan. Fonetik jihatdan u Xalijiy dialektiga yaqinroq, ammo talaffuzi mayinroq va soʻzlari choʻzilgan ohangda aytiladi.

Sudaniy dialekt grammatikasi boshqa dialektlarga qaraganda soddaroq tuzilgan boʻlib, uning lugʻatida koʻplab mahalliy soʻzlar uchraydi. Shu bilan birga, Sharqiy Afrika hududlarida arab tilining ommalashishiga ushbu dialekt katta taʼsir koʻrsatgan.

Dialektlarning shakllanishiga bir qancha omillar taʼsir etgan boʻlib, ulardan birinchisi bu geografik omildir. Bizga maʼlumki arab tili geografik jihatdan juda keng tarqalgan va ommalashgan boʻlib, Gʻarbda Atlantika okeanidan Sharqda Fors koʻrfazigacha yoyilgan. Natijada har bir mintaqada oʻz tabiiy va iqlimiy sharoitiga mos talaffuz va soʻz boyligini shakllantirgan. Ikkinchi muhim omillardan bu ijtimoiy omil hisoblanadi. Bunga koʻra, qishloq va shahar oʻrtasida soʻzlashuv madaniyati bir biridan farq qilgani sababli qishloq aholisi oʻrtasida qadimiy arab tili shakllari saqlanib qolgan. Shaharda istiqomat qiluvchilar orasida esa yangi soʻzlar tez tarqalgan. Shu sababdan badaviy til adabiy arab tiliga qisman yaqinroq deb sanaladi. Bulardan tashqari, dialektlarning shakllanishida madaniy va siyosiy omillar ham taʼsir koʻrsatgan. Tarix davomida arab mintaqalari turli xil imperiyalar taʼsirida boʻlgani sabab arab tilida koʻplab dialektlar vujudga kelgan. Misol tariqasida, Misr ingliz va fransuz mustamlakasida boʻlgan shu sababdan unga koʻplab gʻarbiy soʻzlar kirib kelgan.

Xulosa qilib aytganda, arab tili dialektlari barcha arab mamlakatlarida turli xil bo'lib ular asrlar davomida arab xalqlarining tarixiy, ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettirib kelmoqda. Dialektlarning ko'pligi bir tarafdin arab tilining boy va qadimiy til ekanini namoyon etsada, ikkinchi tomondan ularning murakkabligini oshiradi hamda o'zaro tushunish darajasini pasaytiradi. Shu bois adabiy arab tili – al-fuṣḥā – arab dunyosining yagona til birligini saqlab turgan asosiy til hisoblanadi. Hozirgi taraqqiyot davrida arab tili mutahassislari va olimlari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri bu dialektlarni tizimli o'rganish, ularning tarixiy ildizlarini aniqlash va arab dunyosining madaniy birligini til orqali mustahkamlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Versteegh, Kees. *The Arabic Language*. Edinburgh University Press, 2014.
2. Holes, Clive. *Modern Arabic: Structures, Functions, and Varieties*. Georgetown University Press, 2004.
3. Al-Ani, Salman H. *Arabic Phonology: An Acoustical and Physiological Investigation*. Mouton, 1970.
4. Ibn Jinni. *Al-Khaṣā'is*. Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya, 1998.
5. Al-Balhi, A. (2012). *Taṭawwur al-lahajāt al-'arabiyya wa ta'thīruhā fī al-lugha al-fuṣḥā*. Qohira: Dār al-Fikr.